

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Автореферат

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен
„доктор“

**Цариградската патриаршия и българите (XIV – средата
на XV в.)**

Радостин Григоров Григоров

Научен ръководител: доц. д-р. Георги Н. Николов

Професионално направление: 2.2. История и археология

Докторска програма: „История на България“ – История на средновековна
България

София

2021

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 20. 10. 2021 г. на заседание на катедра „История на България“ на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Дисертационният труд съдържа 253 страници и се състои от съдържание, увод, преглед на научните изследвания и историческите извори, пет глави, заключение, две приложения, библиография и използвани съкращения на периодика и поредици.

Увод

Основна цел на дисертационния труд е да проучи отношенията между Цариградската патриаршия и българите през XIV – средата на XV в. Изборът на темата е породен от липсата на цялостно или частично изследване на отношенията между Цариградската патриаршия и българите през Средновековието. Настоящото проучване е ограничено в тези по-тесни хронологически рамки, тъй като едно изследване на целия период на тези взаимоотношения би било твърде обширно и обемно. За проучване е избран периодът на Късното средновековие, тъй като отношенията между Цариградската патриаршия и българите през Ранното средновековие, в периода на възстановяването на българската държавност и през XIII в. са достатъчно добре изследвани в историографията, за разлика от периода XIV – средата на XV в. От друга страна е известно, че XIV и XV в. в българската историография продължават да бъдат проблематични и недостатъчно добре проучени. В този ред на мисли дисертационният труд цели да допринесе, макар и минимално, за осветляването на този период от българската история. Наред с всичко останало, връзките и контактите между Цариградската патриаршия и българите в избрания период в голяма степен са твърде тесни и активни, което прави настоящата работа подходяща за изследване.

При оформянето на труда е използван тематично-хронологичен принцип. Работата е разделена на пет основни глави, като преди тях е направен преглед на историческите изследвания и извори. Накрая на работата в отделни приложения е разгледан спорът между Цариградската патриаршия и Охридската архиепископия за Видинската и Софийската епархия от началото на XV в. и е изготвен списък на цариградските църковни предстоятели до средата на XV в.

I. Първа глава – Кратка история на Цариградската патриаршия от основаването ѝ до завладяването на Цариград от османските турци (I в. – 1453)

Първа глава разглежда историята на Цариградската патриаршия от възникването на християнската община във Византион до завладяването на Цариград от османските турци през 1453 г. Тази глава е уводна и не представлява лично изследване. Основната ѝ задача е да проследи развитието на Цариградската църква до средата на XV в. и успоредно с това е

направен опит да бъдат отбелязани и маркирани основните моменти от взаимоотношенията ѝ с българите до края на XIII в.

II. Втора глава – Отношенията между Българската и Цариградската църква от началото на XIV в. до ликвидирането на Търновската патриаршия и понижаването ѝ в ранг митрополия

Задачата на втора глава е да проучи отношенията между Търновската и Цариградската патриаршия през XIV в. Тя разглежда най-активните връзки между Цариградската патриаршия и българите през XIV – средата на XV в. и е най-обширната глава в цялата дисертация. Отношенията между двете църкви през XIV в. са разгледани в две различни по своята същност насоки – от една страна на противопоставяне, а от друга на взаимодействие, сближение, взаимно уважение, борба с ереси, духовни връзки и т.н.

II. 1. Борба за църковни диоцези

При разглеждането на отношенията между две църковни институции, винаги важно място заема борбата за надмощие в църковните диоцези. В контекста на противопоставянето между Цариградската и Търновската патриаршия през XIV в. подобни спорове съвсем не били малко.

В политическо отношение, в резултат от войната между България и Византия от 1304–1307 г., по-големите черноморски крепости на юг от Стара планина като Месемврия (дн. Несебър), Анхиало (дн. Поморие), Созопол, Агатопол (дн. Ахтопол) и др. станали български владения и с изключение на кратки прекъсвания те останали българско притежание чак до похода на граф Амедей VI Савойски от 1366–1367 г., когато били окончателно отнети от българите и впоследствие предадени на Византия. В църковно отношение ситуацията била по-сложна. Въпреки че някои южночерноморски епархии липсват от протоколите на Цариградската патриаршия за определени периоди (например за митрополит на Месемврия не се споменава в протоколите на Синода в Цариград в периода 1311–1367 г., но след 1367 г. за митрополията става дума многократно в тези документи), присъствието на Цариградската патриаршия там е огромно, както личи от регистъра на Византийската църква. Към това се добавя и споменаването на южночерноморските епархии в нотичиите на Цариградската патриаршия през XIV в. Сведенията за присъствие

на Търновската патриаршия в тези епархии са оскъдни и това, дали в определени периоди от XIV в. те са били част от Българската църква, е по-скоро в сферата на хипотезите.

Подобно е положението и с Варненската митрополия. През XIII в. до края на второто десетилетие на XIV в. за нея не са известни документи. Тя се споменава като подчинена на Цариградската патриаршия в годините 1321, 1325, 1327. В периода 1327–1340 г. в изворите не се споменава за варненски митрополит, но в годините между 1340–1347 варненският митрополит отново многократно се появява в документи на Цариградската патриаршия. В периода 1347–1369 г. митрополитът на Варна не присъства на заседанията на синода в Цариград, но това не е сигурно доказателство, че Варненската митрополия не е била част от състава на Цариградската патриаршия. Прави впечатление, че в Синодика на Българската църква не се споменават варненски митрополити, както и отсъствието на митрополита от Търновския събор от 1359 г. От 1369 г. нататък в документите на Византийската църква неизменно присъства Варненската митрополия, въпреки че до края на 80-те години на XIV в. тя продължила да бъде в пределите на българско политическо формование – това на Добруджанското деспотство.

Прегледът на изворовия материал показва огромно присъствие на Цариградската патриаршия в епархиите по Черноморието. Дали за определени периоди те са били част от Търновската патриаршия остава в сферите на хипотезите без наличието на сигурни сведения в изворите, а и със сигурност може да се твърди, че след похода на Амедей VI Савойски през 1366–1367 г. те окончателно и безвъзвратно преминали под върховенството на цариградския патриарх. Предположението, че епархиите по Черноморието в църковно отношение са били под юрисдикцията на Цариградската патриаршия през XIV в. изглежда странно, тъй в политическо отношение за големи периоди те са били част от български политически формования. В този ред на мисли е възможно установеният принцип през Средновековието „*Cuius regio, eius ecclesia*” (Комуто е властта, томува е църквата) да не се е спазвал. Още повече, че той е важал най-вече тогава, когато е имало догматически или канонически различия между два църковни субекта.

По отношение на Дръстърската митрополия се приема, че с възобновяването на Българското царство в края на XII – началото на XIII в. тя била присъединена към Търновската архиепископия-патриаршия. В Синодика на Българската църква са отбелязани

„дръстърските митрополити Кирил, Аверкий, Теодул, Йосиф, Дионисий, Калиник“. Митрополитският престол (ὁ Δρίστρας ἢ Δρίστρα) е споменат в нотииите от времето на византийските императори Андроник II Палеолог (1282–1328) и Андроник III Палеолог (1328–1341), но се смята, че това по-скоро отразява поддържана претенция и традиция, отколкото реална църковна власт, или че тези документи в голямата си част са просто автоматични преписи на списъците от XI–XII в. Приема се, че най-рано до Търновския събор от 1359 г. Дръстърската митрополия е била под духовната власт на Търновската патриаршия, тъй като на събора е присъствал и „дръстърският митрополит Захария“. През 1370 г. най-вероятно Дръстър вече е бил включен във владението на Добруджанското деспотство, а епархията е била подчинена на варненския митрополит и чрез това съответно и на Цариградската патриаршия, а това положение се запазило и след това.

Въпреки липсата на преки сведения в изворите, в много изследвания се приема, че до края на 50-те години на XIV в. отвъддунавските земи, и най-вече Влашко, са били подчинени на Търновската църква. Всъщност това твърдение изглежда напълно логично като се имат предвид вековните български традиции и влияние в тези земи до XVII в., когато българският език продължавал да се използва в богослужението и държавната администрация на Влахия и Молдова. След появата на първите наченки на организиран политически живот във Влахия около 1330 г. новосъздаденото воеводство потърсило начини да увеличи престижа и статута си и се обърнало към Византия, за да получи църковна организация под нейното покровителство. За Цариград това вероятно било добра възможност да се справи с присъствието на Търновската патриаршия в тези земи. Така през 1359 г. по молба на влашкия воевода Николае Александру (1352–1364) Цариградската патриаршия ръкоположила митрополита на Вичина Йакинт за църковен глава на Унговлахия, т.е. на Влашкото воеводство, а след неговата смърт трябвало да бъде избран друг митрополит, чието ръкополагане следвало да бъде извършено от Цариград. По този начин била създадена отделна Унговлашка митрополия, която била подчинена на Цариградската патриаршия. Въпреки това посланията на патриарх Евтимий (1375–1393) до Никодим Тисмански и унговлахийския митрополит Антим са важно свидетелство за авторитета на Българската църква във Влахия, за продължилото българско влияние в тези земи, както и свидетелстват за високото положение на търновския патриарх в източноправославния свят по това време.

Някои сведения в изворите дават основание да се предположи, че през XIV в. Филипополската митрополия на няколко пъти е преминала от диоцеза на Цариградската патриаршия към диоцеза на Търновската църква и обратно. Някои автори са на мнение, че това се е случило за кратко в периода 1322–1323 г., когато градът е бил в български ръце и вероятно митрополитската катедра е преминала под юрисдикцията на Търновската патриаршия. С по-голяма сигурност и за по-продължителен период от време може да се твърди, че митрополията е била подчинена на Търново след 1344 г., тъй като областта около Филипопол, заедно с осем други крепости в Тракия, били присъединени към владенията на цар Иван Александър (1331–1371). Това дава основание да бъде изказано предположението, че след като Филипополската митрополия влизала в границите на Търновското царство, то е напълно възможно тя да е била подчинена на Търновската църква. Потвърждение за това сякаш се намира и в житието на Теодосий Търновски – във връзка със събора в Търново от 1359 г. се споменава филипополския митрополит Мануил. Това сведение, разбира се, не може да бъде сигурен показател, че епархията е била част от Търновската патриаршия, защото е възможно Мануил да е присъствал на събора в Търново по други причини. Не бива да се забравя също така, че през XIV в. Филипопол неизменно присъства в нотииците на Цариградската патриаршия. Около 1371 г. съществува свидетелство, че митрополитската катедра на Филипопол вече е била под юрисдикцията на Цариградската патриаршия.

По отношение на Видинската митрополия също се приема, че по време на освободителното движение на Асеновци Видинската епархия е била включена към диоцеза на Търновската патриаршия. В нотииците от времето на Андроник II Палеолог и Андроник III Палеолог обаче, като подчинен на ромеите се сочи и Видин. Тези сведения се използват от част от изследователите, за да се докаже принадлежността на Видинската епархия към диоцеза на Цариградската патриаршия по времето на сепаратиста Шишман и сина му Михаил III Шишман (1323–1330), но не трябва да се забравя, че към подобни несигурни изворови данни трябва да се подхожда критично и те не могат да бъдат сигурен показател за изказването на категорични твърдения. От края на 40-те или началото на 50-те години на XIV в. се откриват сведения за подчинението на Видинската митрополия под юрисдикцията на Търновската патриаршия, тъй като в едно Четириевангелие е записано, че е било завършено във Видин, споменават се имената на цар Иван Александър, цар Иван Срацимир (1352/53–1396) и се добавя, че църковният стълб тогава е бил управляван от патриарх

Теодосий. От друга страна обаче прави впечатление отсъствието на видинския митрополит от Търновския събор от 1359 г. След унгарската окупация на Видин (1365–1369) видинският митрополит Данаил избягал във влашките земи, а след това той е споменат в няколко документа на Цариградската патриаршия от началото на 70-те години на XIV в. Те показват, че от този период вероятно Цариградската патриаршия е направила опити за промени в църковното състояние на Видин. Не е ясно какво е станало с мястото на Данаил на видинската катедра като е възможно то да е било заето от друг и Данаил да се е опитал да си го върне с помощта на Цариградската патриаршия. В този ред на мисли е интересен завършекът на документа за ръкополагането на монаха Касиан за видински митрополит през 1381 г., където се казва, че видинският трон не е бил празен, а там е имало архиерей, който „... не е признат за митрополит на тази църква, тъй като е от друга епархия и няма никакво право в тази църква, защото седи там по милост, а не по някое справедливо основание“. Така отцепването на Видинската митрополия от Търновската патриаршия може най-широко да бъде поставено в периода 1371–1381 г. От 1381 г. със сигурност се знае, че митрополията е била подчинена на Цариградската патриаршия, както се разбира от решението на синода на Византийската църква от юли месец същата година за ръкополагането на Касиан за видински митрополит. Както личи от документите на Цариградската патриаршия свързани с Видинската епархия от този период, отцепването на митрополията от Търновската патриаршия е станало по желание на самия цар Иван Срацимир. Така Видинското царство станало независимо от Търново и в църковно отношение. През 1386 г. видинският митрополит придобил права и върху Средечката епархия, която преди това била в диоцеза на Търновската патриаршия, а тогава чрез Видинската митрополия се подчинила на цариградския патриарх. Връзката на Видин с Цариградската патриаршия продължила и впоследствие. През 1392 г., след оттеглянето на митрополит Касиан и размяната на писма между Иван Срацимир и Византийската църква, за митрополит бил избран и ръкоположен Йоасаф. В началото на XV в. обаче възникнал спор между Цариградската патриаршия и Охридската архиепископия за Видинската и Софийската епархия.

Безспорният победител в борбата за църковни диоцези между Византийската и Българската църква според прегледа на наличните извори през XIV в. е била първата, тъй като тя успяла да иззме редица епархии в пограничните райони на Търновското царство и

Търновската патриаршия. Причините за това трябва да бъдат търсени най-вече в агресивната и експанзионистичната ѝ политика и желанието ѝ за доминация в източноправославния свят. Към това трябва да се добавят развитието на сепаратистични владения в българските земи и упадък на Търновското царство. От друга страна тази т.нар. експанзия на Византийската църква изглежда нормална, като се има предвид издигането на Търновската патриаршия през XIV в. и увеличеният неин авторитет, към който Цариградската църква е нямало как да остане безразлична.

Обективността изисква да се отбележи, че това, че определени диоцези за определени периоди се намират в документи на Цариградската патриаршия и дори, че има титулувани митрополити в това време, може не винаги да отговаря на реалната ситуация. Възможно е да има титуляр, но той да живее в Цариград и да е част от тамошния Синод, а същевременно да има реален митрополит от Търновската патриаршия, но пък да не са запазени достатъчно извори, които да докажат това, или пък обратната ситуация. Понякога в Средновековието диоцезите не се разглеждат в национално-политически аспект и е възможно територията да се владее политически от една държава, но да е част от диоцеза на друга църква. От друга страна е възможно в разгледаните случаи да става въпрос за диоцезно раздробяване в стремеж за автокефалия, отколкото за триумф на Цариград. Следователно въпросът за църковните диоцези остава спорен.

II. 2. Издигането на Сръбската архиепископия в патриаршия и отношенията между Българската, Цариградската и Сръбската църква

Българската църква не стояла безучастна спрямо действията на Цариградската патриаршия в църковните диоцези. В средата на века Търновската патриаршия на два пъти оспорила авторитета на Византийската църква. Това се случило първо през 1346 г., когато търновският патриарх Симеон участвал в короноването на Стефан Душан (1331–1355) за цар и посвещаването на сръбския архиепископ Йоаникий (1338–1354) в патриарх. С този свой акт българският църковен глава допринесъл за утвърждаването на авторитета на Българската църква на Балканите, а в същото време това било явен акт на провокация към Цариградската патриаршия. Около 1352/1353 г. Сръбската църква била анатемосана от Византийската, която смятала извършеното за неканонично, тъй като се случило в отсъствието на цариградския патриарх и останалите източни патриарси.

II. 3. Намесата на търновския патриарх в делата на Цариградската патриаршия и отношенията между Българската, Византийската и Руската църква през 1352–1354 г.

Още по-явна била провокацията на Търновската патриаршия в периода 1352–1354 г., когато ръкоположила Теодорит за руски митрополит. Той първо поискал това да се случи от Цариградската патриаршия, но тогавашният патриарх Калист I (1350–1353; 1355–1364) отказал, а след това Теодорит избягал в Търново и получил посвещение от българския патриарх. Това било явно предизвикателство към Цариград, тъй като Руската църква по това време все още била духовно подчинена на Византийската, а българският патриарх се намесил в делата ѝ. Тази негова позиция била продължение на противодействието срещу Цариградската патриаршия изразено през 1346 г.

II. 4. Послание на цариградския патриарх Калист I до търновското монашество от 1361 г.

Тази подглава разглежда изключително важното и ценно послание на цариградския патриарх Калист I до търновското монашество от 1361 г. С него Калист I от името на синода на Цариградската патриаршия обвинява Българската църква в няколко насоки – в свещените служби търновският патриарх не споменава имената на четиримата патриарси (цариградски, александрийски, антиохийски и йерусалимски); търновският патриарх не е бил „напълно автокефален“ и правото той да се нарича патриарх му е било дадено „по снизхождение“; българските свещеници не кръщавали по каноните с три потапяния, а само с едно или чрез обливане с вода; Българската църква си приготвяла миро сама от мощите на св. Димитър Солунски и св. Варвар и не ползвала мирото, приготвяно от „Светата велика църква“ в Цариград. Цялото послание силно дискредитира Българската църква, вероятно заради нейния нараснал авторитет, както се разбира и от самите обвинения.

II. 5. Издигане на Търновската патриаршия. Българската църква по собствен път на развитие

В тази подглава е изказано становището, че през XIII и XIV в. Търновската патриаршия е разширила своето влияние и е вървяла по свой самостоятелен път на развитие, различен от Цариград. Издигането на Търново и Българската църква започнало още в

началото на XIII в., когато Цариград бил завладян от латинците, което довело до намаляването на влиянието на Цариградската патриаршия за повече от половин век в православния Изток. В българската житийна и историческа книжнина от XIII–XIV в. се наложило схващането, че след превземането на Цариград от латинците българските царе станали опора и защитници на православието. Системното и целенасочено пренасяне на мощите на известни светци от различни краища на Балканския полуостров (Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Петка Епиватска, Йоан Поливотски, Филотея Темнишка и др.) в Търново не било свързано само с благочестието на българските царе, но имало и други мотиви, като например да се измести Цариград от неговата църковно-сакрална роля и място в историята на православието, да издигне авторитета на Българската църква, да превърне Търново в място за поклонение и основно църковно-религиозно средище и т.н. Авторитетът на Търновската патриаршия в православния Изток нараснал още повече вследствие на нейната последователна антиуниатска позиция, която тя провеждала при сключването на Лионската уния от 1274 г. и след това. Не е случаен и фактът, че в приписката към Търновското евангелие от 1276/1277 г. търновският патриарх Игнатий е наречен „стълб на православието“. Участието на търновския патриарх в церемонията при короноването на Стефан Душан за цар, както и намесата му в делата на Цариградската патриаршия при ръкополагането на монаха Теодорит за „митрополит на Киев и цяла Русия“ също показват нарасналия авторитет и влияние на Българската църква. Посланието на Калист I и експанзията на Цариградската патриаршия в църковните диоцези през XIV в. също трябва, от една страна, да се интерпретират като противодействия срещу нарасналия авторитет на Търново. Всичко това съвпадало и вървяло успоредно с развитието на идеята за Търново като „Трети Рим“ и „Втори Цариград“. Трябва да се отбележи, че, докато титлите на търновските патриарси до към средата на XIV в. съдържали само определението „патриарх“, то през последната трета на века тя вече станала реплика на титлата на византийския патриарх, като в някои случаи се добавяли „архиепископ на славния град Търнов“ и „на всички българи патриарх“. От своя страна българският превод на Манасиевата хроника от XIV в. е бил свързан със защита на Източното православие от католицизма и ересите и цели да проследи израстването на Българската църква, на фона на съперничеството между Рим и Цариград. Възхвалата на Търново като „нов Цариград“ в българския превод на Манасиевата хроника изтъква ролята на българската столица като

символ на православието и на държавното единство, а последователната и твърда политика на българските владетели от Асеневската династия след 1204 г. в защита на православието е в противовес на Цариградската патриаршия. Така след 1204 г. България и Търново се издигнали и утвърдили като основно средище на православието, а по времето на Иван Александър Българската църква вече отдавна е била утвърдила своята автокефалност.

Някои от търновските архиепископи и патриарси притежавали голяма богословска начетеност, развивали книжовна дейност и имали заслужен авторитет в източноправославния свят, а сред тях се отличава името на патриарх Евтимий. Неговата реформаторска дейност намерила приложение не само в българските земи, но се разпространила бързо и в Сърбия, Влашко и Русия. Свидетелство за неговия висок авторитет е фактът, че до него се допитвали по различни въпроси високопоставени духовници извън българските предели. Освен това много български духовници са заемали високопоставени позиции в източноправославния свят извън териториите населени с българи – Киприан и Григорий Цамблак се реализирали като висши духовници в руските земи; Ефрем бил на два пъти сръбски патриарх през втората половина на XIV в.; българинът Йосиф е бил цариградски патриарх за продължителен период през XV в. и т.н.

Някои сведения в изворите навеждат на мисълта, че в православния християнски свят Българската църква е вървяла по свой път на развитие. Това предположение трябва да се разбира не от канонична гледна точка, тъй като Българската църква е била свързана с Цариградската патриаршия и наподобявала нейната организация, а по-скоро от гледна точка на редица особености в развитието и поведението на Търновската патриаршия. В края на 1366 – началото на 1367 г. например, когато византийският император наблюдавал насилственото католицизиране на българското население във Видин, изрекъл следните думи: „Добре прави кралят, че покръства отново тези славяни, защото те не следват нито латинската, нито гръцката форма на вярата“. Един от цариградските монаси, които придружавали императора, от своя страна заявил пред католическото духовенство, че „българските архиереи не са истински свещеници, а кучета, и кръщават неправилно“. Изследователите отбелязват, че с течение на времето Българската църква постепенно се отдалечавала от византийския модел, по който била създадена, като Търновската патриаршия провеждала политика на „българизация“ на църковния живот, изразяващо се в

няколко насоки: използването на българския език в богослужението и книжовността; налагане на български цикъл на църковния календар, в който доминирало отбелязването на българските светци; промяна на програмата на зографисването на църквите със застъпване на изображенията на български национални светци (Иван Рилски, Йоаким Осоговски, Иларион Мъгленски, Петка Търновска, Прохор Пчински); самостоятелност в изработването на мирото и т.н. В християнската вяра и църковната практика на българите имало смесение на източноправославното християнство от типа Цариград–Света гора заедно с реформи от страна на Търновската патриаршия, както и елементи на вкорененото сред народа битово християнство, в което се били съхранили редица паганистични обреди. Така с течение на времето Търновската патриаршия до голяма степен „национализираща“ вярата, а системното въвеждане на български елементи в църковния живот довело до формирането на „българската форма на вярата“, която се отличавала от гръко-византийската и римокатолическата.

Така очевидно Търновската патриаршия вървяла по свой път на развитие, а това, заедно с увеличения неин авторитет и влияние, често я противопоставяло на Цариградската патриаршия.

II. 6. Духовно сближение и взаимодействие между Търновската и Цариградската патриаршия. Обща борба срещу еретически движения

В тази подглава е разгледана противоположната страна в отношенията между Цариградската и Търновската патриаршия през XIV в. – тази на сближение, взаимно уважение, борба с ереси, духовни връзки, взаимодействие и т.н.

Един от примерите за борбата на двете църкви срещу еретически учения и за осъдени еретици и от двете църкви се свързва с богомилството. На събор в Търново (вероятно през 1350 г.) били осъдени Кирил Босота и Лазар, като преди това те били осъдени и прогонени от Света гора на всеобщо събрание на атонските първенци през 1344 г. Друго учение, което било определено като ерес и осъдено от Цариградската и Търновската патриаршия, било варлаамитството. То било окончателно осъдено в Цариград на събори през 1347 и 1351 г., а в България на събора в Търново от 1359 г. Други еретик, осъден и от двете църкви бил Теодосий Фудул, който се споменава в български и византийски извори от втората половина на XIV в.

Най-тесните духовни връзки между Цариградската и Търновската патриаршия през XIV в. са осъществени благодарение на исихастското учение, което станало официална доктрина и на двете църкви през втората половина на века. Взаимодействието в тази насока между българи и ромеи започнало още преди исихазмът да бъде обявен за официална доктрина във Византия и се осъществило първоначално на Атон и впоследствие в местността Парория, където възродителят и разпространителят на исихазма – Григорий Синаит основал свой манастир, а там се установили и много българи. След смъртта му около 1346 г. Теодосий Търновски се превърнал в най-големия разпространител на исихазма в българските земи. В края на живота си Теодосий Търновски се отправил към Цариград, където посетил цариградския патриарх Калист I. Теодосий пътувал с четирима свои ученици, между които били и бъдещият търновски патриарх Евтимий и бъдещият всеруски митрополит Киприан. Първоначално Теодосий пребивавал в Патриаршията като гост на Калист I, а впоследствие, със съдействието на патриарха, и в манастира „Св. Мамант“, където и починал на 27 ноември 1363 г. За отношението на патриарх Калист I към Теодосий говори достатъчно фактът, че след смъртта му той му посветил житие.

Исихастите се стремели да постигнат единение на православието на Балканите. Както във Византия, така и в България видните исихасти били тясно свързани с владетелския двор и аристокрацията, участвали активно в църковния и политическия живот, стремели се да заемат високи управленчески позиции в църковната йерархия и понякога достигали до патриаршеския трон. Най-изтъкнатият последовател и ученик на Теодосий Търновски е българският патриарх Евтимий. Цариградските патриарси Исидор I (1347–1350), Калист I и Филотей Кокин (1353–1354; 1364–1376) също били ревностни исихасти. Така може да се говори за един исихастки кръг оформен от духовници от българските и византийските земи. Интересно е да се отбележи, че около 1375 г. начело на някои източноправославни църкви и важни митрополитски катедри стояли високопоставени духовници, които били силно повлияни от исихастското учение – Филотей Кокин (цариградски патриарх), Евтимий (търновски патриарх), Ефрем (сръбски патриарх), Киприан (киевски митрополит), Теодосий (митрополит на Трапезунд), като трима от тях (Евтимий, Ефрем и Киприан) били от български произход, а това може да се предположи и за Теодосий.

Интересни сведения за връзките между българите и Търновската патриаршия и ромеите и Цариградската патриаршия се откриват също в беседата на Йоан Кантакузин с папския легат Павел в Цариград от 1367 г., когато по време на преговорите за уния Йоан Кантакузин изказал мнението, че спорните въпроси трябва да бъдат обсъдени на събор, на който да присъстват всички източни патриарси, в това число и патриархът на Търново. Малко след това Кантакузин отбелязал, че разколът между православни и католици е достигнал до чудовищност, изразена в насилствено покатоличване на православни като дал пример с извършеното от унгарците във Видинското царство. След като папския легат приел условията за свикването на събор, патриарх Филотей Кокин изпратил писма за него до предстоятелите на източните църкви, като едно от запазените е до охридския архиепископ, но се предполага, че подобно писмо е било изпратено и до търновския патриарх.

Някои сведения в изворите показват, че през втората половина на XIV в. между Търновската и Цариградската патриаршия е съществувало взаимно уважение и зачитане. В наръчника за писане на писма на Цариградската патриаршия научаваме, че цариградският патриарх се обръщал към патриарха в Търново по следния начин: „Как се пише на търновския [патриарх]? Светейши патриарх на Търново и на цяла България, в Светия дух обичан брат и съслужител на наше смирение!“. Това говори за равностойност и равнопоставеност между двамата църковни патриарси. От друга страна в т.нар. Софийски служебник от 80-те години на XIV в. цариградският патриарх е вписан преди търновския патриарх. Това трябва да се разбира като признание на йерархичността в източноправославния свят и уважение към Цариградската патриаршия.

II. 7. Ликвидиране на Търновската патриаршия и принизяването ѝ в ранг митрополия

В последната подглава от втора глава е разгледан въпросът за ликвидирането на Търновската патриаршия и принизяването ѝ в ранг митрополия в състава на Цариградската патриаршия. Разгледани са изворите, свързани с това събитие, както е направен и преглед на мненията в историографията за периода, в който се е случило, както и на причините довели до това.

Независимо от различните мнения в историографията свързани с причините за ликвидирането на Търновската патриаршия, едно от които защитава гледището, че предприетите действия на Цариградската патриаршия по администрирането на търновския диоцез след завладяването на Търново са белег за грижата ѝ спрямо Българската църква, не бива да се забравя, че тези действия на Византийската църква са пряко и логично следствие от политиката ѝ от втората половина на XIV и началото на XV в. свързана с опитите за налагане на юрисдикцията и влиянието ѝ в православния свят. Това било една амбициозна и експанзионистична програма, контрастираща на упадъка на Византия от този период. Всъщност събитията от началото на XV в. и ликвидирането на Търновската патриаршия са един логически завършек на отношенията между Българската и Византийската църква през предшестващата епоха. Те са станали в твърде кратък исторически период и почти непосредствено след завладяването на българските земи от османците, без дори да е издаден официален акт от Цариградската патриаршия. Българската църква не била възстановена чак до XIX в. и в този ред на мисли тя е имала по-различна съдба от Охридската архиепископия и Печката патриаршия. Те имали по-продължителен живот, който продължил в определени периоди и след османското завоевание на Балканския полуостров. С право В. Гюзелев отбелязва, че ликвидирането на Търновската патриаршия е положило основите на „българския църковен въпрос“ и българо-гръцката църковна разпра от XIX в.

III. Трета глава – Отношенията между Цариградската патриаршия и българите в контекста на политическия и църковния живот на Балканите (40-те години на XIV – края на XIV в.)

Трета глава има за задача да проучи отношенията между Цариградската патриаршия и българите в контекста на политическия живот на Балканите през XIV в. Разгледаните в тази насока сведения в изворите не претендират за изчерпаемост, а представените събития в настоящата работа са по-скоро случайни, спорадични и изолирани едно от друго и в техния анализ трудно могат да бъдат открити някакви тенденции.

III. 1. Участие на цариградския патриарх Йоан XIV Калека в преговорите за предаването на Шишман на българския цар Иван Александър през 1341 г.

През 1341 г. цариградският патриарх Йоан XIV Калека (1334–1347) взел участие в споровете относно предаването на появилия се в Цариград като беглец Шишман – един от синовете на българския цар Михаил III Шишман. Патриархът първоначално предложил ромеите да се измъкнат от положението като се оправдаят, че не могат да предадат Шишман, защото е намерил убежище в „Св. София“ и се е възползвал от т.нар. азилно право. Впоследствие обаче Йоан XIV Калека се отказал от тази своя позиция.

III. 2. Синодално решение на Цариградската патриаршия, с което се потвърждава договорът, сключен между император Йоан V Палеолог и цар Иван Александър

През 1352 г. османските турци успели да овладеят крепостта Цимпе на Галиполския полуостров, а през 1354 г. те завзели и важната крепост Галиполи, като по този начин стъпили здраво на Балканите. Това, според повечето автори, провокирало България и Византия да потърсят начин за сближаване. Така през 1355 г. между цар Иван Александър и Йоан V Палеолог (1341–1391) бил сключен мирен договор, който бил подкрепен с брак между техните деца. По този повод било изготвено и специално синодално решение на Цариградската патриаршия. То било подписано от патриарх Калист I и петнадесет митрополита. Това означава, че патриархът и синодът са се обявили в съгласие на споразумението и заплашвали с различни църковни наказания в случай на нарушение на договора. От частта „обсъдихме и отсъдихме по това общо свързване и полза за християните – ромеи и българи, и вреда за нечестивците“ се разбира, че съюзът между българи и ромеи е имал антиосманска насоченост. Последвалите събития обаче показват, че тази обещаваща декларация останала само на книга.

III. 3. Изгонване на българския монах Генадий от Великата Лавра „Св. Атанасий“ на Света гора по нареждане на цариградския патриарх Калист I

В едно писмо на патриарх Калист I от 1355 или 1359 г. адресирано до монасите на Великата лавра „Св. Атанасий“ на Атон се открива интересно сведение за български монах на име Генадий Българина. От писмото се разбира, че по нареждане на патриарх Калист I

той заедно с други монаси бил изгонен от манастира, тъй като предизвиквали разногласие в манастирското братство и забравяли своите монашески задължения. Възможно е причините за изгонването на Генадий да не са били свързани с неговата народност, а решението на Калист I да е било мотивирано изцяло от религиозни и догматични доводи, тъй като се споменават монаси с различни народности (*τὸν παλᾶν Γεννάδιον τὸν Ἰσαυρὸν, Κοσμάν τὸν Ἀλανίτην*). Възможно е и този раздор да е бил и от лично естество.

III. 4. Пътуването на цариградския патриарх Калист I до Сяр през 1364 г. при Елена – сестрата на цар Иван Александър

Отношенията между Цариградската патриаршия и българите се преплели в Сяр през 1364 г. Тогавашният патриарх Калист I пътувал до града, където се срещнал със самостоятелната владетелка от български произход Елена. Според Йоан Кантакузин целта на Калист I била да се постигне споразумение с Елена за прекратяване на враждебните отношения между Византия и нейното княжество, както и за обща борба срещу османските нашественици. По всяка вероятност подобно споразумение е било възможно при положение, че се сложи край на схизмата между двете църкви и поради това вероятно тази политическа задача е била поверена на Калист I. В хода на преговорите обаче патриарх Калист I неочаквано починал и те били прекратени. Радушният прием, който Елена оказала на Калист I, свидетелства, че тя не е била чужда на идеята да бъде сложен край на църковната схизма между Византийската и Сръбската църква, както и че тя се е съгласявала с ромейската позиция по отношение на сръбската царска титла и Сръбската църква.

III. 5. Писмо на цариградския патриарх Филотей Кокин до цар Иван Александър

През 1364 г. избухнала последната българо-византийска война. Тя била за владението на Месемврия – Йоан V Палеолог обсадил града, но след неуспешни действия трябвало да се оттегли. От същия период датира и едно писмо на цариградския патриарх Филотей Кокин, който заел патриаршеското място след смъртта на Калист I. Писмото е адресирано до Иван Александър и се смята, че е написано в периода октомври-декември 1364 г. В него цариградският патриарх настоява пред Иван Александър да бъде спазван мирът между България и Византия.

III. 6. Отношението на Цариградската патриаршия към българските владетели в „Εκθεις νεα“

В т.нар. „Εκθεις νεα“ съставен между 1385 и 1388 г., освен за отношението на Византийската църква към Търновската патриаршия, се откриват и сведения за начините, по които тя се е обръщала и към българските владетели деспот Добротица (1360–1385), цар Иван Срацимир и цар Иван Шишман (1371–1395). В документа пише следното: „Как пише патриархът на деспота, когато не е син на василевса: „Прещастливи деспоте, в Светия дух най-желан син на нашата скромност“. Ако пък е човек ромей и от благородните, то неговото име не се поставя; ако е варварин, какъвто беше Добротица и деспотите на Влахия и тези на Албания, поставя се и името“. ... Как пише патриархът и митрополитът до владетеля на Видин и василевс Камцимир: „Най-благочестиви и христоролюбиви автократоре всемогъщи и господар на Видин и на цяла България, в Светия дух господар и син на нашата скромност и смирение“. ... Как пише митрополитът до господаря и василевса на българите Шишман: „Всемогъщи, преблагочестиви, христоролюбиви, превисоки василевсе на българите, в Светия дух най-любезни и най-желани Господарю и сине мой“.

В политически аспект „Εκθεις νεα“ показва много добре политико-географската картина по българските земи и „трите Българи“, на които се е било разпаднало Българското царство. Както се вижда, обръщанията към цар Иван Срацимир и цар Иван Шишман се състоят от титли и епитети. Прави впечатление, че според текста цариградският патриарх не пише писма до търновския цар, тъй като се казва само „как пише митрополитът“, а е пропуснато „как пише патриархът“, както е в случая с Видин. Ив. Божилов обръща внимание на факта, че двамата владетели в този документ и в очите на ромеите от този период са равнопоставени, въпреки че в текста първо е упоменат владетелят на Видин. От своя страна Г. Н. Николов и други автори поставят акцента върху друга част от документа – титулатурата на двамата български владетели. В текста за цар Иван Шишман е написано, че той е василевс/цар на българите (... βασιλεῦ τῶν Βουλγάρων...), но не е автократор/самодържец. При цар Иван Срацимир е обратното – той е титулуван като автократор/самодържец на Видин и цяла България (... αὐτοκράτορ ... Βυδίνης καὶ πάσης Βουλγαρίας), но не и като василевс/цар. Така съставителят на текста се е „измъкнал“, тъй като, според концепцията на ромеите, само византийският император е можел да бъде

василевс и автократор и е било малко вероятно за ромейски император или цариградски патриарх да се обърне към друг балкански владетел по този начин.

III. 7. Николай Българина и клетвата му пред цариградския патриарх

В един документ на Цариградската патриаршия от юли 1391 г. се съдържа интересно сведение за Николай Българина. От текста се разбира, че този българин неизвестно кога и при какви обстоятелства е приел исляма. Споменава се само, че е направил всичко „от мъка и с помощта на лукавия дявол“ (ἀπὸ λύπης, συνεργία τοῦ πονηροῦ δαίμονος). През юли 1391 той тържествено се върнал в лоното на православието със специално писмено обещание (ὕπόσχεσις). В документа са споменати и децата му, които е възможно също да са били помюсюлманчени или да са родени в мюсюлманска среда. Фактът, че подобен документ е регистриран в синода на Цариградската патриаршия, показва, че вероятно Николай е бил известна и влиятелна личност. Така, заедно с насилственото покатоличване, ислямизацията също оказва негативно влияние в зловредния процес довел до нарушаването на етно-религиозното единство на българския народ.

IV. Четвърта глава – Отношенията на високопоставени български духовници с Цариградската патриаршия извън българските земи през втората половина на XIV – средата на XV в.

Задачата на четвърта глава е да проучи отношенията на високопоставени духовници със сигурен или предполагаем български произход с Цариградската патриаршия, които развили по-голяма част от дейността си извън българските земи през втората половина на XIV – средата на XV в.

IV. 1. Духовници със сигурен български произход

Един от примерите в това отношение е сръбският патриарх Ефрем (1375–1380; 1389–1392). Той бил роден около 1311/1312 г. и е бил от „владенията на Българското царство, от Търновската страна“. В ранна възраст отишъл на Атон, а през 40-те години на XIV в. напуснал Света гора и се установил в района на Филипopol. Впоследствие заминал за Сърбия. Там се ползвал с покровителството на цар Стефан Душан, царица Елена и сръбския патриарх Сава IV (1354–1375). Повратен момент в живота на Ефрем била смъртта на Сава IV през 1375. В този период притичали преговори между Сръбската и Византийската църква

за премахване на схизмата между тях. Кончината на Сава IV обаче довела до нуждата от свикването на събор за избор на нов църковен глава и бил избран българинът Ефрем. Това се случило на 3 октомври 1375 г. Така Ефрем станал първият сръбски патриарх, който бил признат от Цариградската патриаршия. След четири или пет години на патриаршеския престол Ефрем се обърнал към княз Лазар с молба да бъде освободен от патриаршеското място поради „старост и немощ“. Сръбският владетел, макар и с нежелание, се съгласил и уважил молбата, като издигнал на катедрата Спиридон (1380–1389). След смъртта на Спиридон обаче, като спасителна фигура за патриаршеския престол отново изпъкнал Ефрем. Предполага се, че причината за повторния избор на Ефрем за сръбски патриарх е свързана с недобрите отношения между Печката и Цариградската патриаршия, вероятно влошени по време на патриархата Спиридон, като и този път Ефрем е трябвало да изиграе ролята на помирител между двете църкви. Малко след това, в началото на 90-те години на XIV в., Ефрем отново се оттеглил от патриаршеското място и умрял през нощта на 14 срещу 15 юни 1400 г. Не след дълго той бил канонизиран за светец.

Много тесни връзки с Цариградската патриаршия от втората половина на XIV до началото на XV в. е поддържал Киприан. Смята се, че той е роден около 1330 г. в българските земи и първоначално е бил възпитаник на търновските духовни средища. Впоследствие вероятно е пребивавал в Килифаревския манастир, където усвоил идеите на исихазма. Приема се, че през 1363 г. заминал заедно с Теодосий Търновски и други негови ученици за Цариград, а след това се отправил към Света гора, където вероятно се е сблизил с Филотей Кокин. През 1373 г. бил изпратен Киприан бил изпратен от Филотей Кокин в руските земи, за да сложи край на враждите в тези области. През 1375 г. Киприан бил ръкоположен за киевски митрополит с уговорката, че след смъртта на московския митрополит Алексей (1354–1378), българинът ще стане митрополит на цяла Русия. След като Алексей починал през февруари 1378 г. Киприан започнал да действа за заемането на поста на всеруски митрополит. Намеренията му обаче се оказали в противоречие със стремежите на московския княз Дмитрий Донски (1359–1389), който имал друг фаворит за митрополитския престол в Москва – Митяй. Така за Киприан започнали дълги години на премеждия и борба, а след няколко посещения в Цариград в търсене на правата си, се стигнало до избирането на българина за всеруски митрополит през 1389 г. През 90-те години на XIV г. Киприан имал нуждата от помощта на Цариградската патриаршия, за да

се справи с различни въпроси в Новгород, Суздал и Галиция. От 1397 г. е запазено писмо на Антоний IV до Киприан, от което се разбира, че и двамата са били съгласни за сключването на уния с Римската църква по политически причини, но патриархът отговорил, че това не е било възможно в онзи момент. През 1398 г. Киприан помогнал за събирането на значителна сума пари, която е била изпратена в Цариград, когато Византия е търсила помощ срещу османската обсада на византийската столица (1394–1402). От 1400 г. пък е запазена грамота на цариградския патриарх Матей I (1397–1410) до Киприан, с която го призовава „като човек обичащ ромеите“ (ὡς φιλορρόμιος ἄνθρωπος) да започне нова кампания за събиране на пари срещу турците. Всеруският митрополит от български произход Киприан завършил земния си път на 16 септември 1406 г.

Друг високопоставен български духовник, който развил своята дейност извън българските земи и е имал връзки с Цариградската патриаршия, е Григорий Цамблак. Приема се, че Григорий Цамблак се е родил около 1365 г. Започнал е образованието си в някой от търновските или атонските манастири. Неизвестно кога Цамблак е отишъл в Цариград, като Н. Дончева-Панайотова обвързва това със заемането на патриаршеския престол от Антоний IV през февруари 1389 г., който бил благоразположен към чичото на Цамблак Киприан. Авторката предполага, че в този период е възможно Григорий Цамблак да е заемал някаква служба в Цариградската патриаршия. Тя допуска също така, че през 1397 г. Цамблак се е отправил към сръбските земи, където е станал игумен на Дечанския манастир, като според нея избирането му на този пост би било трудно без посредничеството на Цариградската патриаршия. Впоследствие обаче той се завърнал в Цариград. През лятото на 1401 г. Григорий Цамблак е бил изпратен от цариградския патриарх Матей в Молдовлахия, за да съдейства за помиряването с молдовския епископ Йосиф, който преминал към католицизма и отхвърлил всякаква зависимост от Цариград. Остава неизвестно как е завършила мисията му. След смъртта на Киприан през 1406 г. литовският княз Витовт (1392–1430) подновил действията за политическо и църковно отделяне спрямо Москва. Първоначално, след смъртта на Киприан, Витовт се опитал да постави свой кандидат за митрополит, но той не бил одобрен Цариградската патриаршия, която наложила свой довереник – гърка Фотий. През есента на 1414 г. обаче Витовт свикал събор и предложил за киевски митрополит да бъде избран Григорий Цамблак. За тази цел той бил изпратен в Цариград начело на пратеничество, но то било безрезултатно. Цариградският

патриарх Евтимий II (1410–1416) не само отказал да ръкоположи Григорий Цамблак, но го лишил от сан и го отлъчил от Църквата. През ноември 1415 г. Витовт свикал събор и Григорий Цамблак бил ръкоположен за киевски митрополит. Тъй като това станало без съгласието на Цариград, новият цариградски патриарх Йосиф II (1416–1439) за втори път през 1416 г. отлъчил Цамблак и го анатемосал. На 25 февруари 1417 г. българинът държал своя реч на Констанцкия събор (1414–1418), в която призовал за уния между Източната и Западната църква, за да може да бъде организиран отпор срещу османските завоеватели. В крайна сметка след събора в Констанц до уния не се стигнало, а малко след събора Григорий Цамблак починал.

IV. 2. Духовници с предполагаем български произход

В някои свои изследвания Пл. Павлов допуска, че и други от сръбските църковни предстоятели през XIV в., освен Ефрем, е възможно да са били от български произход. Единият от тях е сръбският архиепископ и първи сръбски патриарх Йоаникий, който бил начело на Сръбската църква от 1338 до 1354 г. По негово време е станало издигането на Сръбската архиепископия в патриаршия през 1346 г., което не е било одобрено от Цариград и последвала схизмата между двете църкви, а Йоаникий починал непомирнен с Цариградската патриаршия. Следващият сръбски църковен предстоятел, за когото Пл. Павлов допуска, че е възможно да е от български произход, е Сава IV. Той е бил сръбски патриарх от 1354 до 1375 г. По времето на Сава IV през 70-те години на XIV в. започнали преговорите с Цариградската патриаршия за премахване на схизмата със Сръбската църква, но и той не доживял да види двете църкви помирени и бил наследен от българина Ефрем. Между двата патриархата на Ефрем начело на Сръбската църква е бил Спиридон (1380–1389). Според късните сръбски именници, той е бил родом от град Ниш. Това, заедно с възможността той да е ученик на Ефрем, както и че преди да заеме катедрата в Печ е бил митрополит на Мелник, дават основание на Пл. Павлов да направи предположението, че е възможно Спиридон да е от български произход. Смята се, че по времето на Спиридон са били влошени отношенията между Печката и Цариградската патриаршия, тъй като, заемайки катедрата в Печ, той изпаднал в канонично нарушение – това било т.нар. триепископат, тъй като преди да бъде мелнишки митрополит, Спиридон вече е бил епископ. Това нарушаване на каноните предизвикало протестите на Византийската църква. Приема

се, че проблемът между двете църкви бил преодолян по време на втория патриархат на Ефрем.

Според една хипотеза на Пл. Павлов източноправославният светец от XIV в. Теодосий, който е виден атонски монах, а в края на живота си и митрополит на Трапезунд, е от български произход. За него се знае, че около 18-годишна възраст е заминал за Цариград, където е бил в близък контакт с Цариградската патриаршия. Смята се, че е бил ръкоположен за дякон, а по-късно и за свещеник от самия цариградски патриарх. Впоследствие заминал за Атон, където прекарал дълги години. Около средата на века се случил инцидент – по време на риболов Теодосий и други монаси били пленени и отведени в османската столица Бурса. След това били освободени и потеглили към Света гора през Цариград, където Теодосий бил приет от цариградския патриарх (Исидор I или Калист I). Впоследствие по настояване на патриарха Теодосий бил избран за игумен на цариградския манастир „Манганон“. През 1369 или 1370 г. патриарх Филотей Кокин издигнал Теодосий за митрополит на Трапезунд. Това показва, че в действителност Теодосий е имал високи позиции в църковните среди на Византия, след като му е бил поверен толкова висок пост. Няма много сведения за дейността на Теодосий като трапезундски митрополит, нито какви са били отношенията му с Цариградската патриаршия. Изказано е мнението, че около 1388–1391 г. Теодосий вече не е бил между живите. След смъртта си Теодосий бил канонизиран за светец.

Според някои изследователи, през 30-те години на XV в. за митрополит на Молдова е бил ръкоположен духовник, който е бил от български произход. Той се е казвал Дамян и за живота му не се знае много. Цариградският патриарх от български произход Йосиф II го нарича човек „... от моята килия и моето семейство“. Знае се, че е бил сподвижник на прочутия св. Марк Ефески (един от водачите на твърдата антиуниатска православна опозиция във Византия) и се приема, че е бил ученик на Йосиф II. Неизвестно е къде се е подвизавал преди 1437 г. През тази година той бил ръкоположен от Йосиф II за митрополит на Молдова, което само по себе си е показателно, че не е случайна фигура. Малко след избирането си за митрополит Дамян води молдовската църковна делегация на Фераро-Флорентинския събор и участвал в дискусиите около т.нар. филиокве, поддържайки православно гледище за природата Св. Дух. В крайна сметка обаче Дамян подписал

унията. Според някои автори след събора той се върнал в Молдова, където продължил да бъде духовен водач до смъртта си, а според други не се е върнал, тъй като се е страхувал от антиуниатските настроения. През 1445 г. Дамян отново заявил своята крайна позиция по въпроса за природата на Св. Дух. Починал през 1447 г., а според някои автори Марк Ефески изпратил за митрополит на Молдова архидякон Теоктист, който също участвал на събора във Ферара-Флоренция и за когото също има предположения, че е от български произход и е бил ученик на Йосиф II. През 1453 г. Теоктист бил ръкоположен за митрополит, но не от Цариград, а от сръбския патриарх Никодим (1445–1455). Според друго мнение, Теоктист е бил ръкоположен от охридския архиепископ. Теоктист останал митрополит на Молдова до смъртта си през 1478 г.

Някои сведения в изворите дават основание на много български изследователи да смятат, че Исидор Киевски, който е една от най-забележителните личности на европейския XV в., е от български произход. Той е бил руски митрополит, а след това папски кардинал и латински патриарх на Цариград. За ранните години от живота на Исидор не се знае много. Изказани са предположенията, че е роден между 1380 и 1390 г. в Солун или на п-в Пелопонес. Около 1409 г. станал монах в манастир в Монемвасия на п-в Пелопонес. В края на 20-те години на XV в. Исидор написал две писма до цариградския патриарх от български произход Йосиф II относно спор за епархии между Монемвасия и Коринт. През 1433–1436 г. е бил игумен на манастира „Св. Димитър“ в Цариград. През 1433 г. Исидор бил изпратен от император Йоан VIII Палеолог (1425–1448) и патриарх Йосиф II на Базелския събор, за да получи подкрепата на папството в борбата срещу турците. Там той произнесъл реч пред император Сигизмунд I (1387–1437) и се застъпил за единение между католици и православни. В края на 1436 или началото на 1437 г. Исидор бил ръкоположен за всеруски митрополит от патриарх Йосиф II и се отправил към Москва. Вероятно той е бил избран поради неговата униатска политика. В качеството си на всеруски митрополит Исидор присъствал на Фераро-Флорентинския събор, където бил една от най-забележителните личности и застъпник за унията. Той заминал за Флоренция на 8 септември 1437 г. с обещанието, че няма да предава православната вяра, тъй като московският княз Василий II (1425–1462) бил против унията. В крайна сметка обаче Исидор подписал унията и вероятно е имал за задача да я приложи в Русия. Поради безрезервната подкрепа за унията от страна на Исидор, на 18 декември 1439 г. папа Евгений IV (1431–1447) го назначил за папски

кардинал и легат на Литва, Ливония, цяла Русия и полските области, включени в границите на киевския митрополитски диоцез. Пристигайки в Москва през март 1441 г. обаче, след като произнесъл името на папата в Успенски събор и обявил унията, Исидор бил арестуван и изпратен под стража в Чудовия манастир. Той обаче успял да избяга и след много трудности пристигнал в Рим, където папа Евгений IV го възнаградил и го приближил още повече към себе си. Приема се, че в периода от 1444 г. до 1451 г., с известни прекъсвания, Исидор се е занимавал с пропагандирането на унията на Балканския полуостров. Тъй като обаче унията в Цариград не била официално обявена, през 1452 г. Исидор пристигнал в града заедно с 200 войници, за да провери дали се спазват клаузите на унията и за да стимулира обявяването на официалния акт. В крайна сметка на 12 декември 1452 г. в „Св. София“ била прокламирана унията между Цариградската и Римската църква чрез отслужване на литургия по латински обряд. По време на превземането на Цариград Исидор, преоблечен като роб, успял да избяга от града. През 1458 г., заради своите заслуги, Исидор бил избран за латински патриарх на Цариград, какъвто остава до края на живота си през 1463 г. През големи периоди от живота си той е бил придружаван от неговия протодякон Григорий Българина. Той е бил заедно с Исидор на Фераро-Флорентинския събор, а след това в Рим, както и в Цариград по време на завладяването на града. През 1458 г. Григорий Българина бил избран за митрополит на Киев след като Исидор преотстъпил този сан. През 1470 г. Григорий се отказал от унията, излязъл от папската юрисдикция и се подчинил на цариградския патриарх. Починал през 1474 г.

V. Пета глава – Участие на българи в живота на Цариградската патриаршия през първата половина на XV в.

Задачата на пета глава е да проучи дейността на българите, които взели участие в живота на Цариградската патриаршия през първата половина на XV в. Акцентът е поставен най-вече върху цариградския патриарх от български произход Йосиф II, търновския митрополит Игнатий, духовното представителство от българските земи на Фераро-Флорентинския събор, както и на други духовници със сигурен или предполагаем български произход участвали на този събор.

Йосиф II заел патриаршеската катедра в Цариград през 1416, а повечето изследователи се обединяват около мнението, че по време на патриархата си той се е

опитвал да сключи уния със Запада с цел изпращането на помощ срещу турците. Първоначално обаче, през 20-те години на XV в. Йосиф II и византийските императори имали идеята унията да бъде сключена на Вселенски събор, като настоявали той да се проведе в Цариград и там да бъдат разгледани спорните въпроси. През 30-те години на XV в. обаче ситуацията била променена, тъй като Цариград се намирал пред прага на пълното покоряване от неверниците и въпросът за уния навлезнал в решителната си фаза. Въпреки че и Йосиф II и Йоан VIII Палеолог били на едно и също мнение за сключване на уния със Запада, между тях възникнали противоречия от друго естество – патриарх Йосиф II предпочитал унията да бъде сключена с папата, докато първоначално за определен период императорът предпочитал да се задълбочат контактите с Базелския събор. В крайна сметка ромеите продължили преговорите за свикването на събор и сключването на уния с Римската църква.

В края на 1435 г. или в началото на 1436 г. в Цариград бил свикан събор на източните църкви, който бил посветен на проектираната уния с Римската църква и било взето решение какво да бъде духовното представителство, което трябвало да замине за Италия. Било взето решение от българските земи да заминат търновският митрополит Игнатий, дръстърският Калист, мелнишкият Матей, драмският Доситей, анхиалският Софроний и софийският Дионисий. През ноември 1437 г. източноправославната делегация, начело с император Йоан VIII Палеолог, патриарх Йосиф II и 22 митрополита и епископа, отплавала за Венеция, а оттам се отправила за Ферара. На търновския митрополит Игнатий били възложени различни функции в подготовката на събора и хода на преговорите. През август 1438 г. във Ферара пристигнала руска делегация, в която били Исидор и Григорий Българина.

На събора се водели всякакви ожесточени спорове по догматично-верски, обредни и църковно-канонични въпроси – относно Символа на вярата, филиоквето, Чистилището, евхаристията, кръщението, примата в християнската църква и т.н. В началото на 1439 г. съборът бил преместен във Флоренция, където споровете продължили. Йосиф II успял да убеди десет от митрополитите да приемат вижданията на Римската църква, а след това говорил лично и с търновския митрополит Игнатий, амасийския митрополит Йоасаф и молдовлашкия митрополит Дамян, като ги нарекъл хора „от моята килия и моето семейство“. Това разкрива техния общ български произход, а към тази българска група,

участваща на събора, някои изследователи прибавят също и Теоктист (наследникът на Дамян на митрополитската катедра в Молдова), Исидор и помощника му Григорий Българина и бъдещия цариградски патриарх Григорий III Маим (1443–1451). Така се смята, че на дейността на йерарсите с български произход на Фераро-Флорентинския събор може да се гледа като на продължение на дейността на Киприан и Григорий Цамблак.

Има различни мнения относно смъртта и поведението на Йосиф II малко преди да почине. Според повечето изследователи няколко дни преди смъртта си Йосиф II обявил, че източноправославните няма да въведат филиоквето в своя Символ на вярата, но ще се обединят с латинците, запазвайки древните си обичаи и така Йосиф II е олицетворявал т.нар. „среден път“, който е бил за обединение със Запада, но основаващо се на съборното начало. Тази група изследователи приемат също, че един ден преди смъртта си Йосиф II е оставил бележка, в която заявявал, че вярва в това, което Римската и апостолска църква проповядва, и признава папата за „отец на отците“. На 10 юни 1439 г. той починал и бил погребан в църквата „Санта Мария Новела“ във Флоренция.

В крайна сметка на 6 юли 1439 г. унията била подписана. Сред митрополитите от българските земи, които подписали унията, били търновският, дръстърският, мелнишкият, драмският и анхиалският. В тази група прави впечатление липсата на софийския митрополит Дионисий, за когото обаче се знае, че е починал през април 1438 г. поради чумната епидемия.

Подписаната уния обаче не довела до единство на Изток и на Запад. Още при завръщането си в Цариград Йоан VIII трябвало да се справи със съпротивата на противниците на унията, начело с Марк Ефески. Неясно е как българското духовенство се е отнесло към унията и към Игнатий. Приема се, че той вероятно е имал трудности с антиуниатски настроената част от Българския епископат и е трябвало да възстанови църковния живот в епархията си, който бил нарушен от османското нашествие, и да утвърди мястото ѝ в системата на Цариградската патриаршия. Възможно е след завръщането си в Търново, катедралната църква „Св. св. ап. Петър и Павел“ в града да е била стенописана в духа на униатската политика. По всяка вероятност впоследствие, през 1445 г., Игнатий преминал на страната на противниците на унията като подписал декларация срещу нея, написана от бъдещия патриарх Геннадий Схоларий. Това се потвърждава и от едно друго

сведение. Това е друг подпис на Игнатий под синодален акт на Цариградската патриаршия от 18 януари 1452 г., в който се утвърждава изборът за епископ на Прага на Ян Рокицан. Причината за това писмо била свързана с желанието на умереното крило на хуситите в Чехия (утраквистите) новият пражки епископ да бъде посветен от цариградския патриарх. Поради това през зимата на 1451–1452 г. в Цариград пристигнал легатът на утраквистите Петр Платрис, който преминал в православието. Преговорите с чешките посланици били водени от Светия синод на Цариградската патриаршия, тъй като по това време униатски настроеният патриарх Григорий III Маим бил принуден да избяга в Рим. На Петр Платрис било връчено синодално писмо, подписано от Макарий Никомедийски като патриаршески наместник, а веднага след него следва и подписът на „смиреният митрополит на Търново Игнатий“. В писмото се предлагало нова уния на утраквистите в противовес на отхвърлената преди това Флорентинска уния. Така, въпреки че подписал унията, впоследствие Игнатий не станал неин краен защитник, а е променил позицията си. Освен това е видно, че той е заемал почетно място в средите на Цариградската патриаршия и се придържал към нейната политика. След завладяването на Цариград през 1453 г. Игнатий станал една от основните фигури, на които разчитал новият цариградски патриарх Генадий Схоларий, който бил известен с антилатинските си позиции. През 1454 г. Игнатий бил натоварен с отговорната задача да нормализира отношенията с Руската църква. Смята се, че Игнатий починал през 1464 г.

Научни приноси

1. Дисертационният труд представлява първото изследване, в което са проучени отношенията между Цариградската патриаршия и българите през XIV – средата на XV в.
2. Разкрита е ролята на българите в историята на Цариградската патриаршия през разглеждания период.
3. Успоредно с историята на Цариградската патриаршия от основаването ѝ до 1453 г., е направен опит да бъдат отбелязани и маркирани основните моменти от взаимоотношенията ѝ с българите до края на XIII в.
4. Отделено е място, където е застъпено становището, че през XIII и XIV в. Българската църква е вървяла по свой собствен път на развитие и е увеличила своя авторитет в православния свят, което, наред с всичко останало, е нямало как да не я противопоставя на Цариградската патриаршия.
5. Представени са моментите на противопоставяне между Цариградската патриаршия и българите през разглеждания период, но от друга страна и тези на взаимодействие и сближение между тях.
6. Разгледани са отношенията на Цариградската патриаршия с българските държави и Българската църква през изследвания период, както и с отделни духовници и личности със сигурен или предполагаем български произход.
7. Изследвано е участието на българи в живота на Цариградската патриаршия през първата половина на XV в., като акцентът е поставен най-вече върху цариградския патриарх от български произход Йосиф II, чиито живот и дейност продължават да бъдат недостатъчно добре проучени в българската историография.

Публикации по темата на дисертацията

1. Очерк върху отношенията между Цариградската патриаршия и българите през XIV в. – История, 2022 (под печат).

2. Митрополитът на Киев и цяла Русия Киприан и отношенията му с Цариградската патриаршия. – Анамнеза, 2022 (под печат).